

Democratie op straat

Omgaan met protest in de digitale samenleving

*Hylke de Sauvage Nolting
Savannah Mellendijk
Erik-Jan van Dorp*

september 2021

Introductie

Van boerenprotest en anti-coronademonstraties in eigen land tot wereldwijde betogingen tegen racisme en politiegeweld. Over de hele wereld uiten burgers hun onvrede op straat. Politiek engagement anno 2021 speelt zich niet louter af in de parlementaire arena, maar verplaatst zich in toenemende mate naar de straat. Zelfs ten tijde van de coronapandemie met de strenge beperkingen in de publieke ruimte is de proteststem niet verdwenen. Integendeel. In het publieke debat is hierdoor het beeld ontstaan dat het aantal protesten en de maatschappelijke impact daarvan is toegenomen. Sociale media worden voorgesteld als een belangrijke factor in deze protestdynamiek. In deze strategische verkenning wordt dit maatschappelijke fenomeen onder de loep genomen. De verkenning beantwoordt de volgende vragen: (i) hoe heeft protest in Nederland zich sinds de vorige eeuw ontwikkeld, (ii) welke functies hebben protesten, (iii) wat beweegt mensen om de straat op te gaan en (IV) welke rol spelen sociale media hierin, en (V) wat zijn de gevolgen hiervan voor de Nederlandse overheid?

Het doel van deze verkenning is om een inhoudelijke bijdrage te leveren aan de discussie rondom de aard en betekenis van protest anno 2021. Wij beschouwen de verkenning niet als een eindproduct, maar als een startdocument voor verdere verdieping. De verkenning is niet alleen een uiteenzetting van de actuele stand van het denken over protest in Nederland, maar biedt tevens nieuwe inzichten in de invloed van sociale media op de mobilisatiekracht van protestbewegingen. De

verkenning is opgedeeld in vijf paragrafen. De eerste paragraaf betreft een beschrijving van de ontwikkeling van protest in Nederland. In de tweede paragraaf gaan we in op de verschillende functies van protest. Vervolgens zetten we de beweegredenen van mensen om te protesteren uiteen. In de vierde paragraaf gaan we in op de ontluikende interactie tussen online en offline protest. Dit illustreren we met nieuwe onderzoeksresultaten van de *Utrecht Data School*. Tot slot bieden we een aantal reflecties rond het omgaan met protesten voor de Rijksoverheid en in het bijzonder voor het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Protest definiëren wij als allerlei vormen van gedrag waarmee mensen trachten de politiek te beïnvloeden.

Protest definiëren wij als allerlei vormen van gedrag waarmee mensen trachten de politiek te beïnvloeden. Dan kan op velerlei wijzen: vreedzaam in de vorm van demonstraties, eenmensprotesten en stakingen, maar ook op minder of niet-vreedzame wijzen, waarbij gedacht kan worden aan rellen en andere radicale

vormen van (politiek) geweld. Ook het invullen van een online petitie valt binnen deze definitie (Van Stekelenburg 2018). In deze verkenning ligt de focus nadrukkelijk op demonstraties als een vorm van protest. Het recht om te demonstreren is sinds 1983 in onze Grondwet verankerd en geregeld in de Wet openbare manifestaties. Het houdt in dat eenieder de vrijheid heeft om samen met een of meer personen in het openbaar een mening te uiten. Een demonstratie is dus een collectieve actie, in de openbare ruimte, gericht op het uitdragen van een gemeenschappelijke gedachte of wens op politiek of maatschappelijk gebied (Brouwer en Roorda 2019).

Anno 2021 zitten we in een nieuwe protestgolf, die na de start van de financiële crisis gestart is. Er is vaak sprake van protestgolven mede omdat zien protesteren ook vaak doet protesteren. Deze protestgolf is anders dan de laatste protestgolf in de jaren zestig en zeventig, omdat de samenleving anders is. Leiderloze virtuele netwerken zonder een historische koppeling aan traditionele organisaties spelen hier handig op in, met name door het gebruik van sociale media. Sociale media worden niet alleen als instrument gebruikt voor mobilisatie van maatschappelijk onbehagen, zij veranderen het protest zelf ook. Dit maakt het gemakkelijker voor kleine protestgroepen om aandacht te genereren, niet zelden via escalatie. Tevens kunnen protestgroepen elkaar gemakkelijker vinden, waardoor kruisbestuiving ontstaat. Deze kruisbestuiving vindt voornamelijk plaats bij anti-establishment groepen en zorgt er mogelijk voor dat een groep burgers zich in toenemende mate tegen de overheid keert. Hier ligt volgens ons dan ook een grote uitdaging voor het openbaar bestuur.

1. De ontwikkeling van protest in Nederland

Na de klimaatacties, grootschalige boerenprotesten en recente anti-coronademonstraties, is het de vraag in hoeverre het moderne protest anders is dan vroeger. Maatschappelijk onbehagen en protest zijn verschijnselen van alle tijden. Wat echter in de loop van de geschiedenis verandert, is de wijze waarop burgers hun onvrede uiten en hoe zij deze omzetten in actie. De eerste paragraaf van deze verkenning schetst in grote lijnen hoe protest in Nederland zich heeft ontwikkeld op het vlak van intensiteit, omvang, vorm, thematiek en deelnemers.

Intensiteit en omvang van protest

Wereldwijd neemt het aantal protesten significant toe. Onderzoekers zien een correlatie tussen het uitbreken van de financiële crisis in 2008 en het toenemen van het aantal protesten. Zo verzamelde de Zweedse socioloog Magnus Granberg een aanzienlijke hoeveelheid data over het aantal rellen en demonstraties in westerse democratieën tussen 1919 en 2012. In deze achttien landen schoot het aantal demonstraties na 2009 omhoog naar het hoogste niveau sinds de jaren zestig van de vorige eeuw. De data illustreren bovendien dat protesten zich manifesteren in golfbewegingen, zichtbaar in pieken rond de jaren dertig en zestig en sinds 2010. Tussen 1990 en 2010 was opvallend weinig sprake van protest (Granberg 2013).

Landelijke cijfers over protest in Nederland ontbreken. De beschikbare data geven echter de indicatie dat het aantal protesten in Nederland toeneemt: het aantal demonstraties in de twee gemeenten waar de meeste demonstraties plaatsvinden, Amsterdam en Den Haag, is in de afgelopen jaren significant toegenomen. Uit cijfers van de gemeente Amsterdam blijkt dat in 2014 220 demonstraties werden aangemeld, in 2018 waren het er 1081 en in 2019 1416. In Den Haag vonden aan het begin van de eeuw circa 350 demonstraties per jaar plaats, in 2017 waren het er 1302, een jaar later 1607. Niet alleen de intensiteit, maar ook de omvang van de demonstraties is opvallend. Een klimaatmars in Amsterdam trok in maart 2019 40.000 deelnemers. In Den Haag deden een half jaar later ruim 35.000 klimaatdemonstranten mee (Parool 2019). Voorgaande edities trokken in Amsterdam circa 7.000 deelnemers (Trouw 2017).

Het aantal protesten in Nederland is in vergelijking met andere West-Europese landen echter laag. In Nederland gaat vijf tot tien procent van de bevolking eens per jaar de straat op, in tegenstelling tot bijna de helft van de bevolking in Frankrijk en Spanje (NOS 2019). Dit contrast is volgens de Nederlandse sociale wetenschapper Jacquelin van Stekelenburg een gevolg van het corporatisme. In Nederland worden belangen organisatorisch behartigd. Van Stekelenburg noemt dit ook wel 'chequeboekmobilisatie': burgers zijn lid van organisaties die in ruil voor een periodiek geldbedrag hun belangen in Den Haag of Brussel behartigen – polderen in plaats van protesteren. Ook de aanwezigheid van populistische partijen

in het parlement kanaliseert gevoelens van frustratie en woede in de Hollandse polder (Van Stekelenburg 2014).

Vorm van protest: een nieuw karakter

Protest is eeuwenoud. De vorm is echter sterk tijdgebonden. De Amerikaanse socioloog Charles Tilly ziet een duidelijke verschuiving in de loop van de geschiedenis in het 'repertoire' van collectieve acties. Tot het einde van de achttiende eeuw was het niet meer dan normaal om onvrede op een directe, fysieke en gewelddadige manier te uiten. Veelal ging het om spontane, lokale acties gericht op het publiekelijk en symbolisch herstellen van de sociale orde. Rond 1800 werd het oude repertoire echter vervangen door een nieuw repertoire, dat veel minder gestoeld was op geweld en versterking van de openbare orde. In tegenstelling daarvan kozen burgers voor het organiseren van en participeren in petitie, pressiegroepen en demonstraties. Acties hadden steeds meer een helder programma met vaak expliciete doelen voor sociale verandering. Daartoe werden demonstraties georganiseerd op nationale schaal en binnen duidelijk te herkennen organisaties. Zodoende veranderde de vorm van protest in verschillende opzichten: van lokaal naar nationaal, van bottom-up naar top-down en van herstel door middel van geweld naar verandering door middel van participatie (Tilly 2008).

Burgers verkiezen in toenemende mate laagdrempelige verbanden boven traditionele en hiërarchische organisaties

Tegenwoordig zien we wederom een verschuiving in het protestrepertoire. Het hedendaagse protest wordt sterk beïnvloed door de trend van individualisering. Burgers verkiezen in toenemende mate laagdrempelige verbanden boven de traditionele en hiërarchische organisaties zoals vakbonden en kerken (Van

Stekelenburg 2014). Hoewel het proces van individualisering al sinds de jaren zestig speelt, is het proces versneld door de opkomst van communicatietechnologie, in het bijzonder het internet en sociale media. De Amerikaanse politicoloog Lance Bennet stelt dat sociale media zorgen voor een kwalitatief andere vorm van collectieve actie. Hij constateert een verschuiving van traditioneel georganiseerde protesten naar een nieuwe vorm van 'connective action'. Via virtuele netwerken vindt mobilisatie plaats op een snelle en laagdrempelige manier. Dit maakt spontaan protest mogelijk, dat zich kort en krachtig, veelal op verschillende plaatsen tegelijk en op transnationaal niveau manifesteert (Bennet en Segerberg 2012). De socioloog Manuel Castells betoogt eveneens dat er door sociale media een nieuw type protest is ontstaan. Het internet kan volgens hem nieuwe verbindingen smeden tussen groepen die voorheen niet verbonden waren. Dit leidt tot leiderloze, platte organisaties die nieuwe vormen van protest kunnen mobiliseren. Castells betoogt dat de invloed van traditionele organisaties zoals vakbonden en NGO's daarom afneemt (Castells 2015). Tevens zorgt het internet ervoor dat protestbewegingen informatie over protest (bijvoorbeeld hoe handig om te gaan met de juridische kaders) makkelijker kunnen delen. Internet en sociale media hebben dus niet alleen de mogelijkheid voor een bottom-up organisatie van protest vergroot, ze hebben tevens het karakter van protest fundamenteel veranderd.

Protest en demonstranten: meer variëteit

Niet alleen de protesttactieken en –strategieën zijn tijdgebonden, ook de thematiek verandert door de jaren heen. Waar demonstraties vroeger vooral gericht waren tegen de politiek, beogen ze sinds de twintigste eeuw vaker taboes te doorbreken en tegen de gevestigde orde in te gaan. Dit duidt volgens de Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart op een overgang van materialistische waarden, waarin economische stabiliteit centraal staat, naar postmaterialistische waarden, waarin zelfontplooiing en de kwaliteit van leven centraal staan. Door de vanzelfsprekende vervulling van de basisbehoeften in westerse landen is sinds de tweede helft van de twintigste eeuw een nieuw waardenpatroon ontstaan (Inglehart 1990). Deze waardenverschuiving uit zich ook op straat: denk aan de studentenbeweging in de jaren zestig, maar ook aan de emancipatie- en milieubeweging in de daaropvolgende decennia. Anno 2021 speelt emancipatie nog steeds een grote rol in protesten. De demonstraties tegen Zwarte Piet zijn een voorbeeld van hoe een minderheid steeds mondiger wordt en een plaats in de samenleving opeist. Dit leidt soms tot een botsing met gevestigde belangen en tegenprotest van burgers die zich bedreigd voelen (Hilhorst en Hermes 2015).

Wij constateren dus niet alleen dat het aantal protesten toeneemt, maar ook dat een steeds breder publiek protesteert over steeds meer verschillende thema's en daarbij een breed scala aan tactieken hanteert.

De huidige demonstranten zijn zeer divers. De traditionele opvatting is dat protest met name het domein is van een linksgeoriënteerde minderheid. Denk bijvoorbeeld aan georganiseerde acties van een vakbond. Tegenwoordig zien we echter dat ook politiek rechts zijn toevlucht steeds meer neemt tot protest. Protest is in tegenstelling tot de jaren zeventig minder gebonden aan politieke oriëntatie of ideologie (Van Aelst 2001). Dit is onder andere zichtbaar in de recente

protesten tegen coronamaatregelen, waarbij rechts- en linksextremisme, anti-overheidssentimenten, complottheorieën en onvrede over gevoerd beleid samenkwamen. Demonstranten zijn tegenwoordig van alle leeftijden en variëren qua sociaaleconomische status. Kenmerkend is dat de demonstranten vaak weinig vertrouwen hebben in de politiek en meestal stevig geworteld zijn in informele en onlinenetwerken (Van Stekelenburg 2014). Wij constateren dus niet alleen dat het aantal protesten toeneemt, maar ook dat een steeds breder publiek protesteert over steeds meer verschillende thema's en daarbij een breed scala aan tactieken hanteert.

2. Functie van protest

Het recht om te protesteren is een in de Grondwet beschermd grondrecht en is daarmee een basisvoorwaarde van onze democratie. In deze paragraaf gaan we in op de rol die protest speelt in de samenleving. We identificeren drie functies van protest die belangrijk zijn voor het functioneren van de democratische rechtsstaat. Tegelijkertijd zien we dat de zorgen binnen de samenleving over protesten, mede door recente ongeregelheden zoals de rellen na de invoering van de avondklok, sterk zijn toegenomen. Het is daarom belangrijk om te onderscheiden wanneer protest het democratische proces versterkt en wanneer deze juist een ondermijnend of destructief karakter krijgt.

Democratische participatie

Democratie behelst meer dan één keer in de vier jaar naar de stembus. Het Europees Hof van de Rechten van de Mens stelt dat ‘democracy thrives on freedom of expression’, waarbij de publieke discussie een bijzondere rol inneemt: ‘there is little scope (...) for restrictions on political speech or on debate on questions of public interest’ (EHRM 2002). Deze politieke discussie beperkt zich niet tot het parlement, maar vindt op allerlei plekken in de publieke sfeer plaats. De publieke sfeer impliceert een ruimte waar publieke discussie en interactie op een vrije wijze plaatsvindt. In het geval van een demonstratie transformeert een fysieke ruimte, bijvoorbeeld het Museumplein, in een publieke sfeer, een ruimte voor democratische communicatie en democratisch handelen (Bot 2017). Protest dient daarom beschouwd te worden als een uiting en vorm van democratische participatie. Het biedt burgers, organisaties en bedrijven de ruimte om, buiten de institutionele participatie, aan het politieke debat deel te nemen en het te beïnvloeden. Een democratie functioneert alleen indien sprake is van een evenwichtige balans tussen hoor en wederhoor. Naast stemmen heeft protest een cruciale rol in die balans.

Geven van een stem aan subgroepen en minderheden

Een gezonde democratie biedt ruimte aan verschillende ideeën, waarden en belangen, en beschermt de minderheid tegen de tirannie van de heersende groep. Protestbewegingen zijn belangrijk om de ‘voorgegeven orde’ te betwijfelen en te bekritisieren en zodoende een alternatief perspectief te schetsen (Ossewaarde 2013). Wij beschouwen protest als een middel voor subgroepen om hun belangen voor het voetlicht te brengen. Dit kunnen allerlei typen subgroepen zijn. Zo zijn er minderheden die via protest hun stem kenbaar maken, zoals bij de zwartepietendiscussie. Er zijn ook bevolkingsgroepen die numeriek niet in de minderheid zijn, zoals vrouwen, maar die sociologisch wel als minderheid beschouwd kunnen worden. Denk bijvoorbeeld aan de feministische actiegroep Dolle Mina die tussen 1970 en 1978 met ludieke acties de rechten van vrouwen wilde verbeteren (Van der Loo 2005). Protest wordt ook geregeld als een pressiemiddel gebruikt door bepaalde beroepsgroepen die het politieke debat

willen beïnvloeden en die hun stem gebruiken om dit kenbaar te maken, zoals boeren, bouwers, politie, docenten en verplegers.

Signalerende en agenderende functie

Protest is een middel voor burgers om hun onvrede te uiten over maatschappelijke problemen. Burgers kunnen hun problemen op de politieke agenda zetten en het debat daarover aanwakkeren. In feite heeft protest hiermee een signalerende functie voor het openbaar bestuur. Het geeft politici en bestuurders een beter beeld van wat er in de samenleving speelt. In tegenstelling tot verkiezingen kunnen protesten de intensiteit van het publieke sentiment representeren (Krastev 2014). Hiermee geeft protest het openbaar bestuur de kans om tijdig te reageren op de verontwaardiging van burgers en onvrede te kanaliseren (Zuure en de Lange 2018). Het reageren op protest hoeft niet altijd een beleidswijziging te zijn: het omgaan met en enkel erkennen van ontevredenheid kan ook een reactie vanuit het openbaar bestuur zijn.

Ondermijnen democratische rechtsstaat

Sinds het einde van de twintigste eeuw constateert men een transformatie in onze representatieve democratie. Deze observatie berust op de veelgehoorde these dat het vertrouwen in de democratie tanende is (Katz en Mair 1995). Democratie is echter, zo benadrukt de Franse filosoof Pierre Rosanvallon, gebaseerd op vertrouwen en wantrouwen tegelijk. In de 'tegendemocratie' moeten politici in verkiezingstijd het vertrouwen van het electoraat zien te winnen. Wanneer echter duidelijk wordt dat politici niet aan de wensen van de burger tegemoetkomen, komt de burger in opstand. Volgens Rosanvallon duidt het groeiende wantrouwen niet op een diskwalificatie van de democratie. Hij spreekt van een gezond democratisch wantrouwen. Een probleem kan echter ontstaan wanneer dit wantrouwen resulteert in een kloof tussen politiek en burger. Als burgers enkel destructieve tegenkrachten vormen, raken de verhoudingen tussen politiek en samenleving uit balans. Protest zou daarom constructief moeten blijven, anders reageert de politiek niet meer en groeit het onderlinge wantrouwen (Rosanvallon 2008).

Een zeldzaam voorbeeld van hoe protestacties leiden tot wanordelijkheden, zijn de avondklokrellen in januari 2021. Een fenomenanalyse van de coronaprotesten, opgesteld door de NCTV, laat zien dat tijdens de coronapandemie een klimaat is geschapen waarbij de drempel voor het bespreken en plegen van buitenwettelijke acties, inclusief geweld, lager is geworden dan daarvoor. De NCTV maakt daarbij een onderscheid tussen een diverse en vasthoudende bovenlaag en een kleinere, radicale en amorfe onderstroom waarbinnen sprake is van radicalisering. Het is echter vaak lastig om deze bovenlaag en onderstroom van elkaar te onderscheiden (NCTV 2021). Hoewel geweld vaak een tegenreactie oproept in de samenleving, is het belangrijk onderscheid te blijven maken tussen de grieven van de oorspronkelijk demonstranten en mogelijke wanordelijkheden. De burgemeester heeft de bevoegdheid om een demonstratie te beperken of te verbieden of beëindigen op basis van drie doelcriteria: ter bescherming van de gezondheid; in

het belang van het verkeer; ter bestrijding van of voorkoming van wanordelikheden. De burgemeester heeft bovendien een extra inspanningsverplichting om de demonstratie te faciliteren indien deze aanleiding geeft tot vijandige reacties en tegendemonstraties (Roorda 2018). Sinds de coronapandemie signaleert de NCTV dat de vasthoudendheid, intensiteit en verharding van protesten sterk toeneemt ten opzichte van afgelopen decennia. De verstoringen van de openbare orde door de coronaprotesten vormen daarmee een trendbreuk met protestacties uit het recente verleden (NCTV 2021).

3. Protest als gevolg van mobilisatie van onvrede

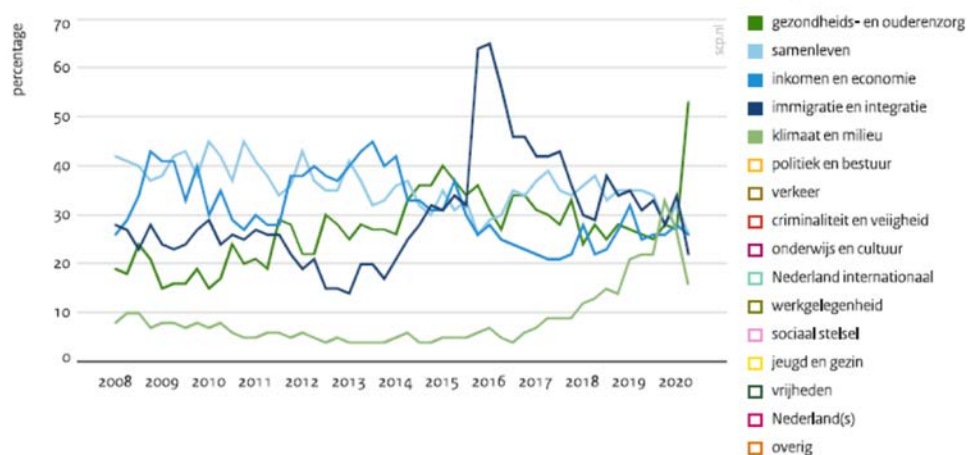
Het is niet vanzelfsprekend dat onvrede of frustratie leidt tot protest. De centrale vraag in deze derde paragraaf is wat de drijfveren van mensen zijn om de straat op te gaan. Het is hierbij van belang om te benadrukken dat de complexiteit van de dynamieken die leiden tot protest groot is. Veel van de genoemde oorzaken interacteren op verschillende manieren. Het is echter behulpzaam om de redenen dat mensen de straat op gaan te begrijpen als een kwestie van vraag en aanbod (Klandermans 2014; Van Stekelenburg 2018). De logica die hierachter schuilgaat is dat protesten tot stand komen als er (i) vraag naar protesten is en (ii) deze vraag gemobiliseerd wordt. Zo is protest een samenspel van motivatie, situatie en mobilisatie.

Vraagzijde: onvrede als voorwaarde voor protest

Onvrede over een onderwerp is een belangrijke voorwaarde voor protest. Als de ontevredenheid in de samenleving over een bepaald onderwerp groot is, zijn er veel mensen die potentieel te mobiliseren zijn voor een protest. Meer onvrede in de maatschappij zorgt voor meer vraag naar protest. Om de vraagzijde van protest te begrijpen dient er zowel gekeken te worden op maatschappelijk niveau (onderliggende maatschappelijke trends die resulteren in onvrede) als op individueel niveau (waarom is er sprake van onvrede bij de ene groep burgers en niet bij de andere groep burgers).

Maatschappelijke trends

De laatste vijf jaar zijn inkomen en economie, immigratie en integratie, klimaat en milieu, gezondheids- en ouderenzorg en samenleven de belangrijke thema's die Nederlanders als een maatschappelijk probleem beschouwen (SCP 2020). In 2020 kwam daar de coronacrisis en het bijbehorende beleid bij. Als burgers een thema zien als maatschappelijk probleem, is dit een sterke indicatie voor mogelijke onvrede over ontwikkelingen rond dit thema.

Belangrijkste maatschappelijke problemen volgens Nederlandse burgers

Bron: De sociale staat van Nederland 2020

We lichten drie thema's uit waarbij maatschappelijke trends tot ontevredenheid kunnen leiden. Volgens onderzoekers zijn inkomensongelijkheid en vermogensongelijkheid in de afgelopen jaren niet sterk toegenomen (CBS 2019). In internationaal perspectief is de vermogensongelijkheid echter hoog (Reuten 2018). De meerderheid van de Nederlanders denkt dat ongelijkheid in Nederland in de afgelopen tien jaar is toegenomen en vindt ongelijkheid een groot probleem (NIPO 2018). Ten tweede is migratie en integratie steevast een van de belangrijkste maatschappelijke problemen volgens Nederlanders. Sinds de jaren zestig is het aandeel Nederlanders met een migratieachtergrond gestaag gegroeid (Lucassen en Lucassen 2018). Een deel van de samenleving maakt zich zorgen over immigratie en integratie en zet zich daartegen af. Tegelijkertijd spreekt een groeiende groep Nederlanders met een migratieachtergrond zich uit tegen racisme en eist haar plek op in de culturele ruimte. Als laatste worden de gevolgen van klimaatverandering meer zichtbaar, bijvoorbeeld in de toename van hittegolven en het ontbreken van Elfstedentochten. Meer dan zes op de tien Nederlanders maakt zich zorgen over de opwarming van de aarde en kijkt naar de overheid en het bedrijfsleven om hier wat aan te doen (I&O 2019). Het uitblijven van een oplossing voor dit probleem resulteert tevens in onvrede. Tegelijkertijd is er een groep burgers die ontevreden is met de maatregelen die genomen worden omdat deze hun belangen raken, zoals bijvoorbeeld in het geval van de stikstofmaatregelen en bij de demonstraties tegen windmolens.

Onvrede op individueel niveau

Bovenstaande oorzaken verklaren niet volledig waarom sommige burgers protesteren en anderen niet. Belangrijk is om stil te staan bij de persoonlijke motieven om te demonstreren. Onderzoekers onderscheiden drie motivaties om de straat op te gaan: instrumentaliteit, identiteit en ideologie (Klandermans 2004). Het eerste motief, instrumentaliteit, houdt in dat burgers een rationale overweging maken waarbij de baten van protest (verandering van beleid) opwegen tegen de kosten van protest (tijd, geld en energie) (Van Stekelenburg 2018). Het doel is daarbij concreet en het protest is een instrument om dat doel te bereiken. Denk bijvoorbeeld aan een demonstratie van zorgwerknemers die protesteren voor betere arbeidsvoorwaarden en een lagere werkdruk.

Onderzoekers onderscheiden drie motivaties om de straat op te gaan: instrumentaliteit, identiteit en ideologie

Een tweede beweegreden voor demonstraties is de identiteit van demonstranten. Individuen die zich sterk identificeren met een bepaalde protestgroep zijn eerder geneigd te demonstreren. Zo zal een boer die zich sterk verbonden voelt met andere boeren eerder geneigd zijn om te participeren in boerenprotesten (Klandermans 2004). De vraag of burgers zich identificeren met een collectieve identiteit is afhankelijk van contextuele factoren en is continu aan verandering onderhevig (Klandermans 2004).

Ten derde kan ideologie motiveren om te demonstreren. In dit geval is het motief van burgers om te protesteren niet enkel gelinkt aan het bereiken van een politiek

doel, maar dient het protest ook als een doel op zich: het bereiken van een bepaalde vorm van waardigheid of het aan de kaak stellen van een onrechtvaardigheid (Klandermans 2004). Een voorbeeld hiervan is een protest waarbij stil wordt gestaan bij de omgang met een bepaalde minderheid in het buitenland, waar in de Nederlandse media en politiek weinig aandacht voor is en waarbij de potentiële invloed van Nederland beperkt is.

Aanbodzijde: Mobilisatie als voorwaarde voor protest

Enkel deze ontevredenheid leidt echter niet tot protest. Onvrede moet gemobiliseerd worden. De mobilisatie van protest vindt traditioneel gezien plaats doordat maatschappelijke organisaties de onvrede weten te verwoorden en er actie op weten te organiseren. Van Stekelenburg toont het belang van de aanbodzijde aan de hand van een voorbeeld. Tijdens de anti-oorlog demonstraties tegen de inval in Irak in 2003 was de mate van onvrede binnen de Spaanse en Nederlandse samenleving vergelijkbaar. Uiteindelijk ging 0,6% van de Nederlanders de straat op tegen 7,2% van de Spanjaarden. De verklaring is niet te vinden in de vraagzijde (onvrede) maar in de aanbodzijde. Van Stekelenburg (2018, 89) schrijft hierover: “In Spanje werd de demonstratie georganiseerd door een brede coalitie bestaande uit tal van grote maatschappelijke organisaties. De Nederlandse coalitie daarentegen bestond uit een aantal kleine linkse organisaties, die eerst ruzie maakten of een demonstratie wel het juiste middel was en vervolgens ruzie maakten over de slogans”. Hun analyse is duidelijk: succesvolle protesten moeten succesvol gemobiliseerd worden.

Maatschappelijke organisaties spelen traditioneel een belangrijke rol in het mobiliseren van onvrede. Populaire maatschappelijke organisaties die onvrede mobiliseren, verhogen de kans op succes van een protest. Hetzelfde geldt voor de grootte van maatschappelijke organisaties en de vraag in hoeverre de ideologie van de maatschappelijke organisaties aansluit bij de mensen waarbij onvrede heerst (Klandermans 2013). Bij de organisaties waar het meest sprake is van een gelijkgezinde opvatting over een bepaald onderwerp waarover onvrede heerst, is de kans van slagen van mobilisatie het grootst. Traditioneel is dit vaak het geval geweest bij kerken, politieke partijen en vakbonden. Ook is interactie tussen deze verschillende sociale bewegingen van belang: kerken, politieke partijen, vakbonden en andere sociale bewegingen kunnen elkaar versterken in het mobiliseren van protest of deze mobilisatie juist ondermijnen (Klandermans 2013).

De invloed van traditionele maatschappelijke organisaties (NGO's en vakbonden) is afgenomen, mede door de afname en vergrijzing van het ledenaantal. Wel zijn er nieuwe – vaak leiderloze, informele en virtuele – organisaties die een rol spelen in de mobilisatie van protesten. Zo was de aanwezigheid van de Farmers Defence Force (FDF) van groot belang voor het op de been brengen van demonstranten bij de boerenprotesten in 2019 en 2020 (Trouw 2020). In veel gevallen is het ook de samenwerking tussen de traditionele en nieuwe organisaties die een demonstratie succesvol maakt, zoals bijvoorbeeld in het geval van de klimaatprotesten. Om de recente dynamiek rondom het mobiliseren van protesten beter te begrijpen dient de rol van sociale media in ogenschouw te worden gehouden.

4. Van scherm tot straat

Sociale media bieden demonstranten nieuwe manieren om zich te organiseren. Tijdens grote protestbewegingen zoals *Occupy* en de Arabische Lente speelden sociale media voor het eerst een zichtbare rol (Hill, Canniford en Millward 2018). We illustreren deze dynamiek met nieuwe onderzoeksresultaten van de Utrecht Data School (UDS), die in opdracht van BZK verbanden tussen sociale media en protest onderzocht heeft (Bakker et al. 2021). We concentreren ons daarbij op de rol die twee invloedrijke sociale mediaplatforms – Twitter en Telegram – speelden in het mobiliseren van protest in de periode van 1 november 2019 tot 1 december 2020. Er zijn ook indicaties dat andere media, zoals Facebook, een rol spelen in de mobilisatie van protest (AD 2020). Het onderzoek van de UDS richt zich echter enkel op de twee eerdergenoemde platforms, die een belangrijke rol spelen in protestdynamiek.

Nieuwe mogelijkheden tot mobilisatie

Sociale media geven, in tegenstelling tot bijvoorbeeld televisie, gebruikers de mogelijkheid om *topic communities* te vormen. Deze topic communities zijn losse gemeenschappen die zich concentreren rondom een specifiek onderwerp. Door sociale media is het voor mensen mogelijk om zelf content te maken en dit gericht te delen, waardoor het gemakkelijker wordt om te mobiliseren zonder de steun van traditionele organisaties en/of journalistieke media. De protesten die in 2019/2020 veel media-aandacht kregen, werden via sociale media georganiseerd, met name door nieuwe goed georganiseerde organisaties (FDF) of lossere netwerken (Viruswaarheid) (Bakker et al. 2021).

Door sociale media is het voor mensen mogelijk om zelf content te maken en dit gericht te delen, waardoor het gemakkelijker wordt om te mobiliseren zonder de steun van traditionele organisaties en/of journalistieke media.

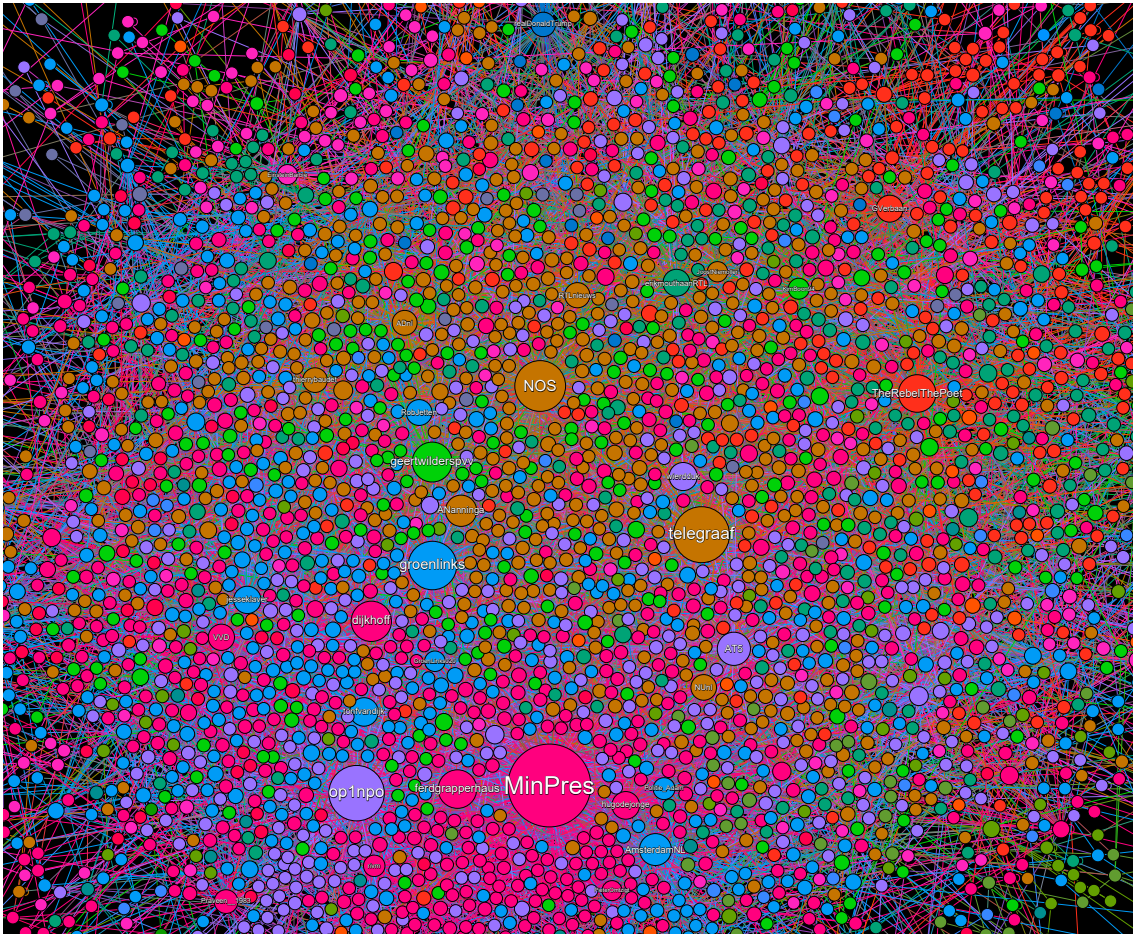
Andere onderwerpen die in deze periode veel aandacht genereerden zijn Black Lives Matter (BLM), 5G en Zwarte Piet. FDF, Viruswaarheid en BLM kregen de meeste media-aandacht “wanneer demonstraties uit de hand liepen of een onverwachte wending maakten” (bijvoorbeeld door een veel grotere opkomst dan verwacht) (Bakker et al. 2021, 10). Media-aandacht voor deze protesten was er vooral op de dag zelf, maar de journalistiek bleef ook na het protest vaak nog voor een geruime periode aandacht besteden aan het thema van

het protest (Bakker et al. 2021). Escalatie en onverwachte wendingen leiden dus tot meer media-aandacht, waardoor deze protesten een sterke agenderende rol spelen. Hoewel escalatie en geweld voor aandacht voor het protest kan zorgen, blijkt uit internationaal vergelijkend onderzoek dat vreedzame vormen van protest succesvoller zijn in het bewerkstelligen van maatschappelijke veranderingen op de lange termijn (Chenoweth and Stephan 2012).

Twitter

Uit het onderzoek van UDS komt naar voren dat Twitter in deze periode met name een rol speelde als *reactief platform* (Bakker et al. 2021). Demonstraties werden gedeeld en de thematiek van demonstraties werden uitvoerig bediscussieerd, maar er leek weinig sprake te zijn van organisatie van protest. Desondanks wisten verschillende protestbewegingen elkaar op Twitter goed te vinden. Zo is er veel interactie tussen de boerenprotestbeweging, Viruswaarheid en de gele hesjesbeweging, waarbij een thema als Zwarte Piet als verbindende factor dient (Bakker et al. 2021).

Twitter is met name een belangrijk platform voor het publieke debat, omdat politici, journalisten en politiek betrokken burgers via het medium met elkaar in contact komen. Vaak wordt aangehaald dat er op Twitter sprake zou zijn van zogenaamde *filterbubbels*, waarbij gelijkgezinden elkaar goed kunnen vinden, wat de organisatie van protest zou kunnen faciliteren. Echter, uit onderzoek van UDS blijkt dat ‘mainstream’ media en kabinetsleden zich vaak in het midden van de ideologische clusters bevinden, iets wat de theorie van *filterbubbels* op Twitter tegenspreekt (Bakker et al. 2021). Dit is mogelijk een verklaring voor waarom er via Twitter geen mobilisatie plaatsvindt, aangezien gelijkgezinden elkaar minder snel treffen, waardoor mobilisatie minder effectief is.

Netwerkvisualisatie van het Nederlandse Twitterdebat rondom Black Lives Matter van 25 mei tot en met 3 juni 2020. Het feit dat mainstream media en kabinetsleden in het midden van het cluster staan, en dus breed worden aangehaald, weerspreekt de ‘filterbubbel’-theorie. Bron: Bakker et al. 2021.

Telegram

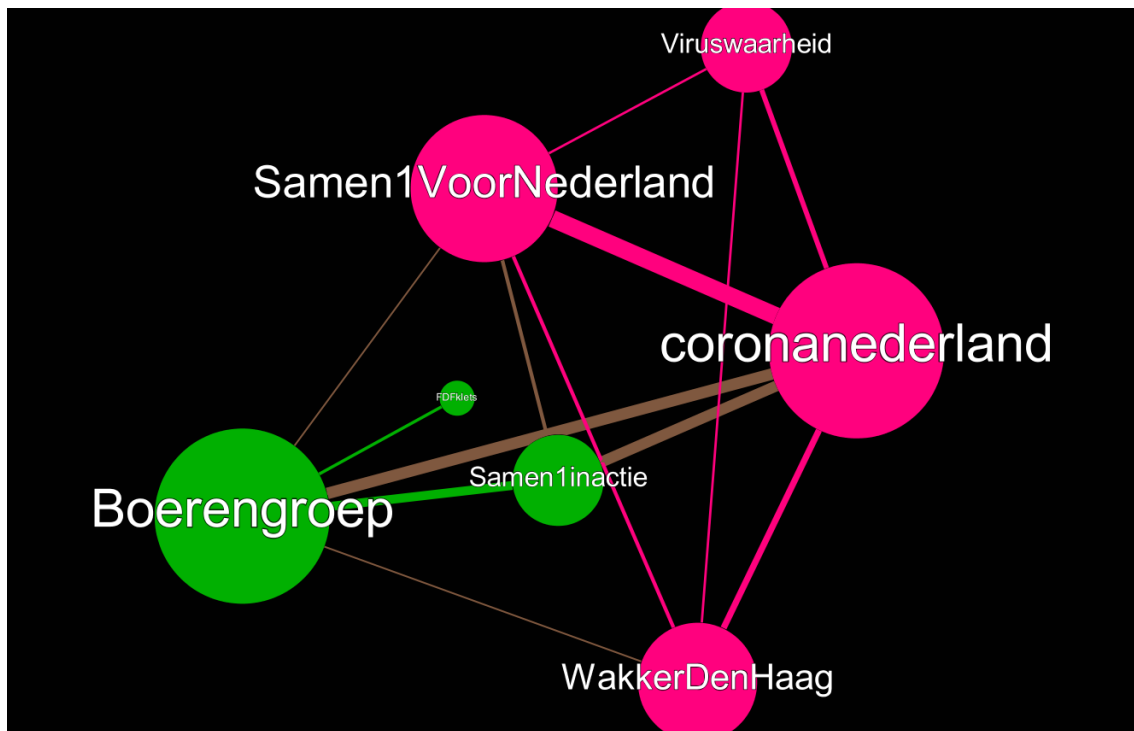
In tegenstelling tot Twitter is Telegram bij uitstek een medium dat gebruikt wordt om snel in contact te komen met gelijkgestemden. Het medium wordt steeds vaker gebruikt als alternatief voor WhatsApp ('user-to-user' berichten) en Twitter (afgeschermd en publieke groepen) (Bakker et al. 2021). Dit maakt het mogelijk gelijkgezinden te vinden in groepen en vervolgens een netwerk daarbinnen op te bouwen. Daar waar mediaplatforms als Twitter steeds meer modereren, is er bij Telegram weinig sprake van externe moderatie en filtering (Bakker et al. 2021).

Het onderzoek van UDS toont aan dat er op Telegram actief sprake is van mobilisatie van protest. Er zijn drie soorten protestgroepen op Telegram: i) afgeschermden groepen waarbij men enkel lid kan worden via een uitnodiging; ii) broadcastkanalen, waarbij beheerder(s) berichten kunnen plaatsen en een *newsfeed* ontstaat; en iii) openbare kanalen, vaak losser georganiseerd waarbij er sprake is van interactie met andere type groepen. Hoewel de dynamiek in deze groepen verschilt, hebben ze gemeen dat via aankondigingsposters wordt opgeroepen de straat op te gaan (Bakker et al. 2021).

Bij veel van de groepen die zich op Telegram organiseren, heerst een sterk anti-overheid sentiment. In de openbare data blijken vooral boerenprotestgroepen, anti-coronademonstranten en complotsympathisanten zich te organiseren via Telegram. Uit het rapport van UDS blijkt "dat de *boerenprotestchat Boerengroep* en *coronanederland* nauwe banden hebben, en dat het overkoepelende broadcastkanaal *Sameninactie* (een groep waarin demonstraties variërend van anti-lockdown tot pro-Zwarte Piet worden aangekondigd en uitgezonden naar meerdere groepschats) een verbindende factor tussen de twee vormt" (Bakker et al. 2021, 27). Dit wordt weergegeven in *Figuur 17*, waarbij de verbindingen het delen van dezelfde demonstratieaankondiging weergegeven (Bakker et al. 2021). Dit toont aan dat er sprake is van kruisbestuiving, waarbij verschillende protestgroepen onvrede over onderliggende thema's trachten te delen.

Voorbeeld protestaankondiging uit Telegram groep. Bron: Bakker et al. (2021).

Netwerkvisualisatie tussen verschillende Telegram-protestgroepen. De grootte van de bollen (nodes) geven de hoeveelheid interactie binnen het netwerk weer; de grootte van de verbindingslijnen (edges) geeft de hoeveelheid interactie tussen twee nodes weer. Bron: Bakker et al. 2021.

Er dienen echter wel een aantal kanttekeningen gemaakt te worden bij de ontwikkeling van kruisbestuiving. Zo willen veel groepen rondom boerenprotesten weinig te maken hebben met QAnon en beëindigde de FDF een discussie over coronamaatregelen (Bakker et al. 2021). Kruisbestuiving leidt vaak tot discussie, met als gevolg dat nieuwe, vaak radicalere groepen opgericht worden, waarvoor vervolgens minder animo is (Bakker et al. 2021).

Desalniettemin wordt er door de UDS een verharding van het debat op Telegram vastgesteld. In het kader van de coronamaatregelen werd de overheid in eerste instantie als incompetent bestempeld, maar vervolgens als een regelrechte vijand neergezet (Bakker et al. 2021). Bij (minstens) 12 van de 29 geëscaleerde demonstraties in de onderzochte periode zijn de protesten aangekondigd via Telegram (Bakker et al. 2021). Een van de verklaringen hiervoor is de rol die complottheorieën als QAnon spelen op Telegram, waarbij de elite als vijand van het volk wordt neergezet en waardoor extreme vormen van protest als geoorloofd worden gezien (Bakker et al. 2021).

Sociale media enkel als instrument voor mobilisatie?

Net als bij traditionele communicatiemiddelen zijn sociale media een *instrument* dat gebruikt kan worden om te mobiliseren. Daar waar vroeger grote organisaties als kerken en vakbonden de plek waren waar gelijkgezinden elkaar ontmoetten, gebeurt dat inmiddels steeds vaker via sociale media. Het belang van het vinden van gelijkgezinden voor mobilisatie wordt ook op sociale media onderstreept: daar waar Twitter met name een belangrijke rol speelt in het publieke debat, is Telegram een plek waar gelijkgezinden elkaar treffen en mobilisatie plaatsvindt. Organisaties die goed in weten te spelen op deze nieuwe mogelijkheden tot mobilisatie, zoals FDF, hebben daardoor een belangrijke agenderende functie in het publieke debat.

Ten eerste lijken protesten die via sociale media (met name Telegram) aangekondigd worden de meeste media-aandacht te genereren, terwijl deze protesten in omvang vaak niet groot zijn.

Er zijn echter twee aanwijzingen dat sociale media niet enkel een instrument zijn voor de mobilisatie van protest, maar dat het protest zelf ook verandert. Ten eerste lijken protesten die via sociale media (met name Telegram) aangekondigd worden de meeste media-aandacht te genereren, terwijl deze protesten in omvang vaak niet groot zijn. Het hoge percentage escalaties van protesten aangekondigd via sociale media zou hier een rol in kunnen spelen. Sociale

media maken het gemakkelijker voor groepen die een sterke opinie hebben over een specifiek thema om zich te organiseren, terwijl de aandacht voor demonstraties van grotere groepen (zoals het lerarenprotest) laag is. Soms zijn deze groepen sterk georganiseerd (FDF), maar ook lossere netwerken hebben door sociale media meer kans op succesvolle mobilisatie. Vóór het tijdperk van sociale media was het lastiger voor deze kleinere protestgroepen zich te organiseren en te verbinden aan verwante groepen elders. Ook was er voorheen een minder grote kans dat dergelijke protesten aandacht genereerden in de media.

Ten tweede zou kruisbestuiving tussen verschillende protestgroepen het ontstaan van een anti-establishment 'superidentiteit' (Klein 2020) kunnen faciliteren. Zo kan een burger met een specifiek bezwaar (bijvoorbeeld over het stikstofbeleid van de Rijksoverheid) in een topic community al snel in aanraking komen met andere bezwaren die door andere deelnemers worden ingebracht (kruisbestuiving). Hoewel de burger in kwestie de andere bezwaren (bijvoorbeeld antivaxx of Qanon) in eerste instantie misschien niet sterk ervoer kan hij/zij deze op den duur wel overnemen. Zeker als deze appelleren aan latente identiteiten en/of zorgen die hij/zij al had. Zo ontstaat er een bundeling van klachten en zorgen die na verloop van tijd gedeeld worden door een groot deel van de topic communities, aldus het UDS-onderzoek. De blijvende interactie met het netwerk versterkt deze nieuwe 'superidentiteit'. Indien een informele organisatie deze zorgen en bezwaren kan kanaliseren, ontstaat een *window of opportunity* voor protesten die de afstand tussen scherm en straat kunnen overbruggen. Kanttekening is dat deze superidentiteit niet vaststaat maar steeds in ontwikkeling is. De superidentiteit zorgt ervoor dat de groep anti-establishment protestgroepen wegens kruisbestuiving uniformer wordt en dat verharding ontstaat. Dat betekent echter niet dat deze groep per definitie geradicaliseerd gedachtegoed overneemt. Indien de richting van een topic community te extreem wordt, zien UDS-onderzoekers dat een groot deel van de deelnemers afhaakt.

De impact van sociale media op protesten heeft de afgelopen jaren veel druk opgeleverd voor het openbaar bestuur. Ook de NCTV waarschuwt in 'De verschillende gezichten van de coronaprotesten' voor het felle, soms dreigende discours op sociale media dat leidt tot een verharding bij protesten, zowel in woord als in daad (NCTV 2021). De vraag is hoe de overheid hierop moet reageren. Dat is het onderwerp van de volgende paragraaf.

5. Omgaan met protest in de digitale samenleving

Het onderwerp protest is in de afgelopen jaren steeds meer op de politieke agenda komen te staan. Het lijkt erop dat we tegenwoordig in een nieuwe golf van protestbewegingen terecht zijn gekomen. De maatschappij waar we in leven verschilt van die waarin de laatste golf van protestbewegingen plaatsvond. De samenleving is meer geïndividualiseerd en protest lijkt steeds minder gebonden aan politieke ideologie. Losse, veelal virtuele, netwerken met een (relatief) minder grote achterban spelen hier handig op in: de protesten die aandacht genereren zijn steeds minder georganiseerd door de traditionele mobilisatoren (zoals vakbonden) en steeds meer door nieuwe organisaties (zoals FDF).

Deze nieuwe organisaties weten protest succesvol te organiseren, omdat ze gebruik weten te maken van de nieuwe mogelijkheden die sociale media hen bieden. Deze platformen hebben verschillende functies. Zo worden protesten niet via Twitter georganiseerd, maar dient het medium met name als reactief platform. Door de centrale positie van mainstream media op Twitter is er weinig sprake van *filterbubbles*, waardoor Twitter niet de uitgelezen plek is om enkel met gelijkgezinden in contact te komen. In tegenstelling tot Twitter is Telegram een weinig gemodereerd medium dat gebruikt kan worden om snel in contact te komen met gelijkgestemden. Telegram wordt dan ook actief gebruikt voor de mobilisatie van protesten, met name via aankondigingsposters.

Sociale media zijn niet enkel een *instrument* om te mobiliseren, ze *veranderen* het protest zelf ook. Protesten die via sociale media worden aangekondigd genereren de meeste media-aandacht, terwijl deze in omvang niet per se het grootst zijn. Het wordt voor kleinere protestgroepen steeds gemakkelijker om aandacht te genereren – niet zelden door protest dat escaleert. Tevens maken sociale media het gemakkelijker voor protestbewegingen om elkaar te vinden. Hierdoor ontstaat kruisbestuiving, wat de ontwikkeling van een anti-establishment superidentiteit in de hand zou kunnen werken. Zo fungeren sociale media in deze dynamiek zowel als een thermometer (ze laten zien wat er leeft) én als een thermostaat (ze kunnen de maatschappelijke temperatuur doen stijgen tot het kookpunt). Met als kanttekening dat deze thermometer vaak ook een uiting is van een deelbelang en daarmee niet neutraal is.

De gevolgen voor het openbaar bestuur van deze verandering in protest zijn driedig. Allereerst blijft het van belang dat de overheid niet alle grieven kan wegnemen, ook al is zij het aanspreekpunt van een groeiend aantal demonstraties. Sommige grieven laten zich niet wegnemen en andere grieven liggen buiten het bereik van de overheid. Het verschijnsel van pro- en antidemonstraties laat ook zien dat de overheid onmogelijk alle grieven kan faciliteren – los van de vraag of dit gewenst is.

Ten tweede zorgt de mogelijkheid tot kruisbestuiving tussen verschillende anti-establishment protestgroepen voor een risico op het ontstaan van een groep burgers die zich in toenemende mate tegen de overheid keert. Protest tegen de overheid op specifieke thema's behoort tot een gezond democratisch systeem, maar een groep burgers die zich identificeert als anti-overheid en zich *a priori* tegen de overheid keert, kan verstrekkende gevolgen hebben voor het functioneren van de democratie en samenleving. Hier ligt dan ook een grote uitdaging voor het openbaar bestuur.

Ten derde zorgen de escalaties van protest voor een groeiende druk op het openbaar bestuur om strenger op te treden tijdens protesten. Hoe hoger deze druk wordt, hoe groter de kans dat vreedzame demonstranten hun demonstratierecht niet kunnen uitoefenen. Zo wordt het kind mogelijk met het badwater weggegooid. Het maatschappelijke belang van protest – als vorm van democratische inspraak, het geven van een stem aan minderheden en de signalerende en agenderende functie – is echter groot.

Momenteel bevinden we ons in een tijd waarin veel geprotesteerd wordt. Mede daarom is het van belang om na te denken over de vraag hoe de overheid met protest kan omgaan. Op basis van de bovenstaande inzichten en conclusies doen wij in deze paragraaf een drietal uitnodigingen voor het openbaar bestuur. Deze zijn bedoeld om de discussie in verschillende lagen van het openbaar bestuur en de samenleving aan te moedigen en te ondersteunen.

Leer van protest

In een gezonde democratie wordt geprotesteerd. Protest als extraparlamentaire uiting van democratische participatie is cruciaal voor het functioneren van de democratie. Een overheid die de democratie en de grondrechten wil beschermen, dient zich dan ook op te stellen als een beschermer van democratische discussie en contestatie. Protest geeft een stem aan een ontevreden en/of bezorgd deel van Nederland. Het geeft ons een beeld van het publieke sentiment en de mogelijk onderliggende oorzaken. Protest kan zo, in het licht van nieuwe en complexe maatschappelijke opgaven, een ongevraagde maar effectieve leermeester zijn voor zowel samenleving als openbaar bestuur.

Protest als democratie, niet als onrust

Vaak wordt protest vooral vanuit een openbare orde- en veiligheidsbril bekeken, beoordeeld en aangepakt. Er zijn immers genoeg voorbeelden van demonstraties die via destructieve en gewelddadige elementen uiteindelijk een ondermijnend karakter krijgen. Burgemeesters hebben daar ook een speciale verantwoordelijkheid voor. Om het democratische aspect van protest te kunnen garanderen, is het belangrijk om protest en strafbare feiten van elkaar te onderscheiden. De overheid – in haar verscheidenheid – dient een evenwichtige balans te vinden tussen haar taak als handhaver van de openbare orde enerzijds en als beschermer van de democratische publieke sfeer anderzijds.

Minder monitoren, meer luisteren

Een betrokken en gewaardeerde overheid luistert naar burgers en ziet wat er leeft. Deze vangt daarbij zogenaamde zwakke signalen uit de leefwereld van burgers op. Daar waar deze signalen voorheen via de zuilen de overheid konden bereiken, is dat in een meer geïndividualiseerde en online samenleving minder vanzelfsprekend. Om deze signalen op te vangen dient de overheid dus ook online ogen en oren te hebben. Zij blijkt echter vaak zwakke signalen uit het online domein te missen. Het openbaar bestuur dient in de toekomst in te zetten op meer kennisontwikkeling wat betreft de online dynamieken van protest om zodoende steeds te weten wat er online speelt en zo een beter inzicht in en begrip van de leefwereld van burgers te krijgen.

Literatuurlijst

- AD (2020). *Online was allang duidelijk: dit protest op de Dam wordt groot*. <https://www.ad.nl/binnenland/online-was-allang-duidelijk-dit-protest-op-de-dam-wordt-groot~abda9a79/>
- Bennet, Lance en Alexandra Segerberg, (2012). *The logic of connective action*. Information, communication and society, pp. 739-768.
- Bot, Michiel (2017). *Demonstratievrijheid en democratie*. NJB, pp. 3060-3067.
- Brouwer, Jan en Berend Roorda (2019). *De grenzen van het recht van demonstreren*. <https://research.rug.nl/nl/publications/de-grenzen-van-het-recht-om-te-demonstreren>
- Castells, Manuel (2015). *Networks of Outrage and Hope*. Oxford: Oxford University press.
- Chenoweth, Erica en Maria Stephan (2012). *Why Civil Resistance Works*. New York: Columbia University Press.
- HRM 29221/95 (*Case of Stankov and the United Macedonian Organisation Ilinden/Bulgaria*), r.o. 88.
- Granberg, Magnus (2013). *The resurgence of contestation and the enduring significance of labour militancy*. Paper presented at the European Sociological Association Conference
- Hilhorst, Sacha, en Joke Hermes (2015). *We have given up so much*. European Journal of Cultural Studies, 218-233.
- Hill, Tim, Robin Canniford en Peter Millward (2018). *Against Modern Football: Mobilising Protest Movements in Social Media*. Sociology, vol. 52 (4): 688-708.
- CBS (2019). *Vermogensongelijkheid neemt af*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/19/vermogensongelijkheid-neemt-af>
- I&O (2019). *Duurzaam denken is nog niet duurzaam doen*. <https://www.ioresearch.nl/actueel/duurzaam-denken-is-nog-niet-duurzaam-doen/#.XIC1dRNKhTY>
- Inglehart, Ronald (1990). 'Values, Ideology and Cognitive Mobilization in New Social Movements', in: R. Dalton en M. Kuechler (eds.), *Challenging the Political Order*. Cambridge University Press, pp. 43-66.
- Klandermans, Bert (2014). *The demand and supply of participation: social psychological correlates of participation in a social movement*. The Blackwell Companion of Social Movements, pp.360-379.
- Klein, Ezra (2020). *Why we are polarized*. New York: Avid Reader Press.
- Krastev, Ivan (2014). *From Politics to Protest*. Journal of Democracy.
- Lucassen, Jan en Leo Lucassen (2018). *Vijf eeuwen migratie: een verhaal van winnaars en verliezers*. Amsterdam: Atlas.
- Katz, Richard en Peter Mair (1995). *Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party*. Party Politics 1(1), pp. 5-28.
- NCTV (2021). <https://www.nctv.nl/documenten/publicaties/2021/04/14/fenomeenanalyse-de-verschillende-gezichten-van-de-coronaprotesten>
- NIPO (2018). *Nederlanders maken zich zorgen over 'toenemende' ongelijkheid, maar zijn zich ook bewust van verworvenheden*. <http://www.nipo.nl/kenniscentrum/blogs/politiek-en-verkiezingen/nederlanders-maken-zich-zorgen-over-toenemende-o/>
- NOS (2019). *Nederland demonstratieland: waarom we nu zo vaak de straat op gaan*. <https://nos.nl/artikel/2306440-nederland-demonstratieland-waarom-we-nu-zo-vaak-de-straat-op-gaan.html>
- Ossewaarde, Ringo (2013). *De civil society als waakhond van diversiteit*. Idee: tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van D66.
- Parool (2019). *Nederland in 2019: van de ne naar de andere demonstratie gaan*. <https://www.parool.nl/nieuws/nederland-in-2019-van-de-ene-naar-de-andere-demonstratie-gaan~bbo1f12e/>
- Postmes, Tom, Maarten van Bezouw en Maja Kutlaca (2014). *Van collectief ongenoegen tot ordeverstoringen*. Den Haag: WODC.
- Roorda, Berend (2018). *Mag je altijd demonstreren als je het ergens niet mee eens bent*. <https://www.rug.nl/rechten/recht-en-samenleving/projecten/mag-je-altijd-demonstreren-als-je-het-ergens-niet-mee-eens-bent>
- Rosanvallon, Pierre (2008). *Counter-Democracy. Politics in an age of Distrust*. Cambridge University Press.
- SCP (2020). *De Sociale Staat van Nederland 2020*. <https://digitaal.scp.nl/ssn2020/>
- Tilly, Charles (2008). *Contentious performances*. Cambridge: Cambridge University Press
- Trouw (2017). *De straat op tegen klimaatverandering*. <https://www.trouw.nl/nieuws/de-straat-op-tegen-klimaatverandering~b95b6a7c/>
- Trouw (2020). *Hoe Farmers Defence Force zijn 'strijders' mobiliseert*. <https://www.trouw.nl/nieuws/hoe-farmers-defence-force-zijn-strijders-mobiliseert~bbc4182b/>

- Van Aelst, Peter (2001). *Who is that wo(man) in the street?* European Journal of Political Research, 461-486.
- Van der Loo, Vilan (2005). *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland*. Wormer: Inmerc.
- Van Stekelenburg, J. (2014). *Protest. Nog wel van deze tijd?!?*. Idee, 35(4), 6-13.
- Van Stekelenburg, Jacqueline (2018). *Protest voorspelling is zo eenvoudig nog niet*. Essaybundel Woest, over de kracht van verontwaardiging, pp. 88-103.
- Zuure, Jasper en de Lange, Sarah (2018). *Over een onbevreesd openbaar bestuur dat voorbereid is op verontwaardigde burgers*. Essaybundel Woest, over de kracht van verontwaardiging, pp. 7-17.

Reageren

Wilt u reageren of heeft u een mening? Stuur een mail naar KIEM@bzk.nl